

BOŠKO RADOVIĆ

Neka iskustva u organizovanju i radu vojnopozadinskih organa na teritoriji Užičke republike

O značaju i uticaju Užičke republike na dalji razvoj narodno-oslobodilačkog pokreta nije dovoljno napisano.¹ Ovo je pokušaj da se, na osnovu objavljene dokumentacije i memoarske građe, (1) sagleda značaj slobodne teritorije i njen uticaj na razvoj narodne vlasti i vojnopozadinskih organa, i (2) istakne uloga vrhovnog rukovodstva NOP-a, koje je — pored brige za razvoj partizanskih jedinica i narodnooslobodilačkih odbora — imalo zadatak da organizuje vojnopozadinske organe.

Slobodna teritorija u Srbiji 1941. godine nastala je kao rezultat oružanog ustanka NOP-a i njegovih vojnostrategijskih ciljeva, jer je bilo »predviđeno da operacijski prostor bude čitava Jugoslavija, kako bi se što više razvukle neprijateljske snage... Još 1941. godine u našem strategijskom planu bilo je predviđeno stvaranje slobodne teritorije. Prva strategijska zamisao o stvaranju slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji donesena je u Beogradu, početkom avgusta 1941. godine«.²

Tu zamisao Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije (NOPOJ) je realizovao većim aktivnostima partizanskih odreda, koji su od jula do kraja avgusta 1941. prvenstveno

¹ Pod nazivom »Užička republika« u savremenoj historiografiji podrazumevaju se oslobođeni delovi zapadne Srbije 1941. godine, na kojima su se nalazili partizanski odredi i organizovana narodna vlast, vojnopozadinski organi i jedinice, čime su stvoreni uslovi za nastanak i funkcionisanje društveno-ekonomskog sistema naše narodnooslobodilačke borbe.

² J. B. Tito: *Desetogodišnjica naše narodne armije*, u knjizi »Razmatranja o savremenom ratu«, Narodna armija, Beograd 1959, str. 214.

radili na svom organizovanju, a uz to napadali i palili opštinske arhive, žandarmerijske stanice nedićevaca i četnika i stanice okupatorskih vojnika. U tim akcijama su zaplenili znatne količine opreme, stekli izvesna borbena iskustva i mogli da realizuju strategijsku zamisao o stvaranju slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji. U tom smislu, početkom avgusta 1941. Glavni štab NPOJ izdaje prvi broj Biltena u kojem postavlja, pored ostalih, sledeće zadatke: »Oni (partizanski odredi, napomena B. R.) moraju rušiti sve objekte koji služe fašističkim osvajačima...; oni moraju svim silama onemogućiti okupatoru da oduzima seljacima žito i stoku...« Dalje se kao zadatak postavlja onemogućavanje ubiranja poreza i izmirenja drugih obaveza naroda, jer to osiromašuje sela i okupatoru služi za vođenje rata. Stoga se zahteva da »partizanski odredi moraju, sa oružjem u ruci, braniti naselja, gradove i sela od fašističkih zuluma, oni moraju štititi imovinu naroda od okupatorske pljačke«. ³

Taj direktivni, opštevažeći dokumenat uticao je na širenje aktivnosti partizanskih odreda: pored paljenja opštinskih arhiva i formiranja narodne vlasti, dobili su zadatak da štite narod na slobodnoj teritoriji i brane ga od nasilja. Izvršavajući i te zadatke, partizanski odredi se počinju duže zadržavati na pojedinim teritorijama. Za sve vreme izvođenja akcija kojima je realizovana zamisao o stvaranju slobodne teritorije, Glavni štab NOPOJ je kontrolisao izvršavanje postavljenih zadataka i intervenisao na područjima gde su akcije bile nedovoljne. Istovremeno, nastojao je da kordinira akcije većeg broja odreda i da ih poveže kako bi zajedničkim snagama stvorili što veću teritoriju. Povodom tih zadataka Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju upućuje, 14. avgusta 1941, pismo Okružnom komitetu Užice i instruktoru Pokrajinskog komiteta i Okružnom komitetu Šabac. Ti dokumenti imaju instruktivan karakter i odnose se na stvaranje slobodne teritorije u užičkom i šabačkom okrugu. Oni, istovremeno, potvrđuju ideju o stvaranju slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji.

Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju i Glavni štab Srbije početkom septembra 1941. organizuju savetovanje u Gorobilju, na kome je izvršena reorganizacija Užičkog partizanskog odreda. Tom prilikom postavljeni su mu konkretni zadaci u vezi sa stvaranjem slobodne teritorije. Pored tog savetovanja, koje ima regionalni karakter, Glavni štab partizanskih odreda Srbije organizuje vojno-

³ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (dalje: Zbornik) tom I, Vojnoistorijski institut (dalje: VII), Beograd 1949, str. 11 i 12.

-političko savetovanje u Dulenama od 16. do 19. septembra 1941. Na njemu su postavljeni zadaci partizanskim odredima u vezi sa stvaranjem narodnooslobodilačkih odbora, koji će biti organi narodne vlasti i politički organi oružane borbe. Istovremeno, istaknuta je potreba da se koordiniraju akcije svih odreda na teritoriji Srbije, naročito odreda u zapadnoj Srbiji, kako bi se stvorila veća slobodna teritorija. Oslobođena teritorija u zapadnoj Srbiji ubrzo je dobila centar u oslobođenom Užicu. Tako je nastala Užička republika, koja je imala veliki značaj za narodnooslobodilački pokret i revoluciju. Ona je potvrdila valjanost strategijskog plana Glavnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije i, istovremeno, ukazala na potrebu organizovanja pozadine. Kasnije će neka rešenja biti ozakonjena propisima koje je donosio Vrhovni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije.

Ocenjujući značaj Užičke republike na narodnom zboru u Titovom Užicu 1972. godine, Tito je, između ostalog, istakao: »da je 1941. godine na teritoriji Užica vođena klasno-revolucionarna borba i stvarani su novi organi vlasti koji su preuzimali obaveze o snabdi-jevanju partizanskih odreda i organizovanju privrede. Mi smo to tada nazvali Užičkom republikom, i to je bilo pravilno. To je bila jedina tvrđava u Hitlerovoj okupiranoj Evropi — Užička tvrđava revolucionarnog proletarijata i slobodarskog naroda. Bili su to zaista herojski dani, čiju veličinu ni danas ne možemo sagledati.«⁴

Opređeljenje Glavnog štaba NOPOJ da se na teritoriji zapadne Srbije stvara slobodna teritorija i šire ustanička dejstva proisteklo je iz povoljne konfiguracije terena za partizansko ratovanje, borbene tradicije toga naroda i značaja Srbije za ostale krajeve Jugoslavije.

Stvaranje narodne vlasti i materijalne baze od početka ustanka do savetovanja u Stolicama

Komunistička partija Jugoslavije je od svog osnivanja do završetka rata radila na stvaranju organa narodne vlasti i njihove materijalne osnove. Kao značajan oblik organizovanja treba istaći rad Narodne pomoći, koja je nastala 11. avgusta 1940. godine. Centralni komitet KPJ dao je Narodnoj pomoći zadatak da okuplja što veći broj rodoljuba i simpatizera KPJ i da iz svog fonda pomaže zatvorene komuniste i njihove porodice.

⁴ J. B. Tito: *Vojna djela*, knj. V, Vojnoizdavački zivod, Beograd 1977, str. 16.

U toku narodnooslobodilačkog rata Narodna pomoć se sa svojim fondom uključila u narodnooslobodilačke odbore, predstavljajući materijalnu osnovu poznatu kao »Narodnooslobodilački fond«, koji je ostao sve do 1945. godine. Prema memoarskoj građi, od Odbora za pomoć nastali su narodnooslobodilački odbori (u selima trnavskog sreza: Atenici, Kulinovici, Trnavi i Viljuši) koji su »prikupljali materijalna sredstva za pomoć oružanim jedinicama; sprovodili agitaciju za opštu mobilizaciju boraca, starali se o obradi zemlje i zaštiti opštenarodne imovine«. ⁵ Od dokumenata kojima je regulisano stvaranje materijalne baze već smo istakli pismo Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju Okružnom komitetu Užice i instruktoru PK od 14. avgusta 1941, u kojem se, pored ostalog, nalaže da se Narodna pomoć preimenuje u »Narodnooslobodilački fond«. U tom smislu se kaže: Pokrajinski komitet je odlučio od danas obustaviti davanje kvote u interesu što bolje pripreme partizanskih odreda i njihovih akcija. ⁶ Ako vam treba još novaca, javite odmah. Stvarajte svuda narodnooslobodilačke fondove namesto dosadašnje narodne pomoći.

Pomenutim pismom ne samo da se menja naziv Narodne pomoći već se menja i njena uloga. Preko Narodnooslobodilačkog fonda postiže se savezništvo i sa ostalim snagama koje žele da doprinesu NOP-u. Pismom je regulisan način prikupljanja i upotrebe materijalnih sredstava pa se, između ostalog, napominje: »Iz prikupljenih sredstava treba izdržavati kako one u zatvorima, tako i one po šumama. Ako se partizani budu povezali sa narodom i pružili zaštitu narodu od neprijateljskih napada, onda će im svaka kuća biti otvorena i neće biti teškoća za njihov opstanak.« ⁷

Stvaranjem Narodnooslobodilačkog fonda izvršena je decentralizacija materijalnih potreba NOP-a, koji su sa narodnooslobodilačkim odborima bili začeci pozadinskog obezbeđenja i prve ćelije ekonomskog sistema. Radi regulisanja tog pozadinskog obezbeđenja, pojavljuju se dokumenti: Bilten Glavnog štaba NOPOJ, naredbe odreda (Naredba 2. šumadijskog odreda doneta je u Rači) i Uputstvo Posavskog partizanskog odreda za obrazovanje narodnooslobodilačkih odbora, koje se pojavilo u avgustu 1941. kao značajan dokument za rad odbora. Njime je regulisan odnos partizanskog odreda i narodnooslobodilačkog odbora, pri čemu je »odbor administrativni posrednik između mesta u kojem se organizuje i vojnih vlasti partizanskog odreda«. U tom uputstvu je dat postupak o izboru narodnooslobodilačkih odbora i navedeni su zadaci koje će odbor izvr-

⁵ *Istorijski arhiv Šapca*, MG-F-244.

⁶ Kvota, deo materijalnih sredstava koje je Pokrajinski komitet delio okružnom rukovodstvu za pripremu partizanskih odreda.

⁷ *Zbornik*, VII, Beograd 1949, tom I, str. 49.

šavati: »organizovanje ishrane boraca i organizovanje fondova narodnog oslobođenja, prikupljanje novca za pomoć narodnoj borbi: nabavka odeće i obuće, organizovanje skladišta za oružje, municiju i spremu čete.«⁸

To uputstvo je jedan od prvih dokumenata kojim se reguliše rad u pozadini i kojim se nastojao usaglasiti interes narodnooslobodilačkih odbora sa interesima borbe — fronta. U njemu je dato više zadataka koje će kasnije izvršavati vojnopozadinski organi, odnosno komande mesta. Potreba za tim nastala je, verovatno, u vreme kada partizanski odredi menjaju svoju organizaciju i sa stečenim vojnim iskustvom izvode borbena dejstva i van matičnih teritorija. Tako su partizanski odredi bili rasterećeni brige oko nabavke i čuvanja materijalnih sredstava za svoje borce, a preuzimanjem borbenih zadataka postaju oružana sila NOP-a na slobodnoj teritoriji Užičke republike.

Na osnovu Uputstva Posavskog partizanskog odreda formiran je veliki broj narodnooslobodilačkih odbora ili komiteta i stvoreni su vojnopozadinski organi u šabačkom i valjevskom okrugu. Od 57 sela oplenačkog, orašačkog i kolubarskog sreza 34 su imala odbore Narodnooslobodilačkog fonda. To je predstavljalo značajnu materijalnu osnovu koja je korišćena kao pomoć frontu, koji je iz dana u dan bio sve širi.

Na teritoriji šabačkog okruga, početkom avgusta 1941, formiran je Narodnooslobodilački odbor u selu Dobriću. Odbor je na istom zboru formirao seosku partizansku četu i izvršio pripreme za organizovanje rada radionice. Najveći broj narodnooslobodilačkih odbora i komiteta nastao je posle oslobođenja Bogatića. »Oslobođenjem Bogatića 3. septembra 1941. stvorena je teritorija od 32 sela, što je, ujedno, stvorilo bolje uslove za uspešniju blokadu Šapca i M. Mitrovice, za organizovanje vojne i političke aktivnosti.«⁹

Prvog dana po oslobođenju Bogatića formirana je Komanda mesta, kao vojnopozadinski organ vlasti. Radi što boljeg izvršavanja zadataka (snabdevanja odreda hranom, odećom i obućom, obezbeđenje smeštaja, nega ranjenika, naoružavanje odreda i širenje vesti radi što boljeg informisanja naroda), Komanda mesta organizuje niz akcija. »Pristupa formiranju seoskih partizanskih četa. Svako selo na području Komande mesta imalo je svoju, a u većim selima formirano je više okvakvih četa.«¹⁰

⁸ Isto, str. 66 i 69.

⁹ Danica Dojčilović: *Prilog proučavanju razvoja narodne vlasti u Po-drinju*, izdanje Istorijskog arhiva Šapca, str. 369.

¹⁰ Isto, str. 370.

Stvaranje slobodne teritorije i organizovanje narodnooslobodilačkih odbora na teritoriji Podrinja i Mačve zasluga je Mačvanskog partizanskog odreda, koji je stvorio mogućnosti za ovakve akcije. Petog septembra 1941. formirani su narodnooslobodilački odbori u selima Štitaru, Belotiću i Dublju, a između 5. i 10. septembra u 15 sela Podrinja i Mačve. Skoro u svakom selu postojao je odbor fonda narodnog oslobođenja. Među aktivnije ističemo rad fonda narodnog oslobođenja u selu Pridvorici. On je iz svog fonda siromašnim seljacima podelio pšenicu i zemlju posednika Topuzovića.

Uporedo sa organizovanjem narodnooslobodilačkih odbora (komiteta) i fondova narodnog oslobođenja radilo se i na organizovanju vojnopozaadinskih organa, odnosno komandi mesta. Prva komanda mesta na slobodnoj teritoriji šabačkog okruga formirana je u Loznici 2. septembra 1941, tj. odmah po oslobođenju sela. Prema memoarskoj građi, »loznička partizanska komanda bila je samostalna komanda, iako se uzajamno pomagala sa Štabom Mačvanskog partizanskog odreda«. ¹¹ Ta komanda mesta imala je 11 ljudi. Pored prikupljanja materijalnih sredstava i stvaranja izvesnih rezervi, umnožavala je razne propagandne materijale za Mačvanski partizanski odred, s kojim je uspostavila stalnu kurirsku vezu. Organizovala je agitaciono-propagandni rad za koji su iz Komande mesta bili zaduženi profesor, učitelj i advokat. U toj komandi mesta, pored komisije za agitaciono-propagandni rad, postojao je i »partijski aktiv od tri člana, koji je formirao partizanske čete u B. Koviljači, Dragincu, Jarebici, Donjoj Badanji i Tekerišu«. ¹²

Na osnovu raspoloživih podataka, može se pretpostaviti da je Komanda mesta u Loznici imala samostalan status pošto je sarađivala samo sa Mačvanskim partizanskim odredom. O radu Komande mesta u Bogatiću nema dovoljno podataka. Kao vojnopozaadinski organ, Komanda mesta u Bogatiću organizovala je veći broj aktivista, bilo samostalno ili u zajednici sa narodnooslobodilačkim odborima i seoskim partizanskim četama. Pored prikupljanja materijalnih dobara za potrebe partizanskih odreda, organizovala je rad radionica za izradu bombi i odeće. U to vreme u Bogatiću su radile tri radionice za izradu bombi i dve za izradu odeće, a u Tabanoviću, Glušcu, Lipolistu i B. Koviljači nalazila se po jedna radionica za izradu bombi. U ostalim selima — Zminjaku, Ribarima, Petlovači, Prnjavoru, Petkovici, Tabanoviću i Glušcima — radile su radionice za izradu rublja, dok je obuća izrađivana u Rudarima, Petkovici i Glušcima. Pored navedenih radionica, ističemo rad ma-

¹¹ *Istorijski arhiv Sapca*, MG — 01 — 33-IV-1.

¹² *Isto*.

šinbravarske radionice u Ribarima braće Brenovački, koja je u prvim danima ustanka vršila popravku tehničkih sredstava za potrebe Mačvanskog partizanskog odreda.

Na teritoriji šabačkog okruga postojali su i drugi oblici organizovanja stanovništva. Organizovana je akcija šivenja rublja u koju su bile uključene žene, koje su kod svojih kuća proizvodile rublje na 50 šivaćih mašina. Tako su narodnooslobodilački odbori mobilisali i žene za obezbeđivanje materijalnih sredstava neophodnih partizanskim odredima. Računa se da je na tim poslovima u šabačkom okrugu radilo oko 120 žena.

Što se tiče seoskih partizanskih četa, koje su bile brojne, njihova aktivnost je bila dvojaka: bile su neka vrsta rezerve za popunu partizanskih odreda, a istovremeno su se koristile za izvršavanje onih zadataka koje će kasnije izvršavati vojnopoziadinske jedinice, odnosno partizanske straže. Prema sistematizovanom radu T. Arsenovića, čete su brojale 30 do 120 boraca. Izvršavale su sledeće zadatke:

»1. Organizovale stražarsku službu; 2. obaveštavale rukovodstvo čete i odreda o kretanju nepoznatih ljudi i kretanju neprijatelja; 3. prikupljale su oružje; 4. obučavale omladinu u rukovanju oružjem; 5. organizovale su sastanke na kojima je govoreno o ciljevima borbe i političkim ciljevima revolucije; 6. prikupljale materijalna dobra za partizanske jedinice (ishrana, snabdevanje, odeća i obuća); 7. rušile komunikacije.«¹³

Pored radionica i narodne radinosti, u toku septembra 1941. radila je partizanska štamparija u Loznici i Petkovici. Takođe je bila uspešno organizovana sanitetska zaštita. Glavna partizanska bolnica nalazila se u rejonu manastira Čokešine, a bataljonske ambulante u selima Tabanoviću, Slepčeviću i Noćaju.

Početkom septembra 1941. širi se slobodna teritorija i organizuje narodna vlast u Krupnju i okolini. Narodnooslobodilački odbor donosi Dekret kojim reguliše pitanje izbora vlasti i vojnopoziadinskog organa (komande mesta i narodne straže). Prema Dekretu, odbori su brojali 3 do 5 ljudi. Pri svakom odboru formirane su narodne straže i određivan komandir. Straže su imale zadatak da obezbeđuju ličnu imovinu i sigurnost građana i spečavaju pljačku, krađu i slične presteupe pojedinaca. One su na neki način, bile izvršni organ narodnooslobodilačkih odbora. Narodne straže obavljale su slične zadatke kao i partizanske seoske čete. Što se tiče

¹³ Tomislav Arsenović: *Seoske partizanske čete u Štitaru*, Godišnjak istorijskog arhiva VII, Šabac 1975, str. 67.

organizovanja i davanja zadataka, narodne straže su dobijale zadatke od narodnooslobodilačkih odbora, a partizanske čete — od odbora i komandi mesta.¹⁴

Na osnovu pomenutog dokumenta, na teritoriji Krupnja postojao je Narodnooslobodilački odbor za više sela (sreski), Mobilizacijsko odeljenje, Komanda mesta, jedinica narodne straže i partizanska bolnica. Svi ti organi i jedinice učestvovali su u evakuaciji pri napadu Nemaca na slobodnu teritoriju i Krupanj.

Na teritoriji valjevskog okruga prvi organ narodne vlasti izabran je 31. jula 1941. u selu Bastavu, srez rađevski. Nosio je naziv Narodnooslobodilački komitet, a preko njega je Valjevski partizanski odred održavao vezu sa Podgorinom. U drugoj polovini avgusta 1941. osnovan je Narodnooslobodilački odbor u Dragodolu. On je veću pažnju poklanjao obezbeđenju rada partizanske bolnice, koja je bila premeštena iz Pecke. Intenzivniji razvoj narodnooslobodilačkih odbora bio je u toku avgusta i septembra 1941, jer su se formirali uporedo sa borbenim uspehom Valjevskog partizanskog odreda. Narodnooslobodilački odbori su formirani u Likodri, Šljivovi i Gornjoj Toplici.

Među aktivnije izdvajamo Narodnooslobodilački odbor u Poćuti, u čijem su sastavu bila sela Brezovica, Vujinovača, Rebelj, Sovać, Tubravići, Kunice i Ravne. Odbor je organizovao prikupljanje materijalnih dobara za partizanske jedinice i ishranu ranjenika u partizanskoj bolnici koja je imala 40 kreveta. Radi uspešnijeg rada, Narodnooslobodilački odbor u Poćuti na prvoj sednici »stvorio je grupe za svako selo od po tri čoveka u cilju sakupljanja oružja. Na čelu grupe stajao je odbornik«. ¹⁵ Ta akcija je uspešno sprovedena i sakupljena je oprema i oružje za formiranje jedne partizanske čete. Partizanska bolnica u Poćuti ostala je tri nedelje — sve do oslobođenja Užica, gde je kasnije premeštena. Kontrolu svoje teritorije Odbor je spovodio preko narodne straže, koja je brojala 20 ljudi, određujući joj zadatke: da čuva red i mir na slobodnoj teritoriji, da čuva državnu šumu, hvata špijune, vrši patrolnu službu i izviđanje.

Narodnooslobodilački odbor u Pričeviću izabran je 20. septembra 1941. Organizovao je kuhinju za partizanske borce koji su napadali Valjevo i radionicu za izradu bombi, poznatih pod nazivom »dinamit-bombe«. Istovremeno, organizovao je prekopavanje puteva da bi se zadržalo napredovanje neprijateljskih jedinica ka

¹⁴ Istorijski arhiv Šapca, MG-322, *Prva slobodna teritorija i nova vlast*.

¹⁵ Milan Sikirica: Glasnik istorijskog arhiva Valjeva, 1967. *Razvitak narodne vlasti*, str. 233.

centru slobodne teritorije. Na osnovu iznetog, može se pretpostaviti da se mobilizacija u Pričeviću i drugim mestima, o kojoj piše Dragojlo Dudić u svom Dnevniku, odnosila na stanovništvo koje je bilo sposobno da izvršava radne obaveze, pošto su partizanski odredi svoju popunu sprovodili na dobrovoljnoj osnovi.

Na toj teritoriji bilo je i drugih aktivnosti narodnooslobodilačkih odbora. U selu Loptanju Narodnooslobodilački odbor organizuje radionicu za izradu odeće i rublja, a u Rajkoviću organizuje kuhinju za borce i siromašne stanovnike, tzv. narodnu kuhinju. Ostali narodnooslobodilački odbori organizovali su prela za pripremu prediva za čarape i džempere. Među zapaženijim ističemo Narodnooslobodilački odbor u selu Bukovici, koji je, pored svih tih aktivnosti, organizovao i propagandnu aktivnost među prelama i drugim građanima slušanjem radio-vesti i čitanjem pojedinih članaka iz »Užičke borbe«.

Među narodnooslobodilačke odbore koji su organizovali lečenje ranjenika navodim Narodnooslobodilački odbor u Osečini, koji je organizovao i obezbeđivao partizansku bolnicu sa 20 kreveta. Taj odbor nije imao narodnu stražu, već su naoružani odbornici bili zaduženi za sprovođenje zaštite. Takva aktivnost narodnooslobodilačkih odbora na teritoriji Užičke republike je izuzetna, pa zaslužuje da se registruje.

U tamnavskom srezu, umesto narodnooslobodilačkih odbora, postojali su narodnooslobodilački komiteti, u selima Radljevu, Jabučju, Pambukovici, Banjanima, Kalinovcu, Raduši, Kaoni i Boboviku. Svi ti komiteti formirani su u toku septembra 1941. i nisu imali organizovanu narodnu stražu kao oblik zaštite. Njihov rad bio je usmeren na organizovanje materijalne baze za vođenje narodnooslobodilačke borbe. Naročito je zapažena aktivnost u prikupljanju hrane (žita, stoke i ostalih potreba za borce NOP-a) na teritoriji Posavine i Tamnave. Prikupljena hrana prevožena je u centralni deo Užičke republike, u pravcu Pecke i dalje.

Uporedo sa razvojem narodne vlasti, na teritoriji valjevskog okruga organizovani su vojnopoziadinski organi — komande mesta. Među prvim formirana je Komanda mesta u Stolicama, 3. septembra 1941, i imala je komandanta i zamenika. Njen zadatak je bio da organizuje život i rad u Stolicama i da obezbedi rad vojno-političkog savetovanja. Taj zadatak je izvršila u saradnji sa Valjevskim partizanskim odredom. Prema dokumentima iz tog perioda, postojale su komande mesta još u Zavlaci (formirana 7. IX 1941), Peckoj (11. IX 1941), Osečini (15. IX 1941), Ljuboviji (20. IX 1941), a u Mionici i Ljigu formirane su u toku septembra 1941. godine.

O radu tih komandi mesta nema dovoljno podataka iz kojih bi se videla njihova aktivnost. Međutim, na osnovu postavljenih zadataka narodnooslobodilačkim odborima ili komitetima, poslovi komandi mesta bili su najverovatnije organizovanje rada u radionicama i sakupljanje i prevoz materijalnih dobara. Pojedine komande mesta na toj teritoriji, kao što je na primer u Gornjem Milanovcu, Peckoj i Osečini, organizuju, štite i obezbeđuju partizanske bolnice i sprovode nadzor u lečenju ranjenika. S obzirom na celokupnu situaciju i potrebe NOP-a, njihova aktivnost je bila usmerena na sve akcije koje su doprinosile uspehu na frontu.

Oslobođeni delovi čačanskog okruga predstavljali su značajan prostor Užičke republike, jer su povezivali valjevski i užički okrug. Zbog toga je Čačanskom narodnooslobodilačkom partizanskom odredu postavljen zadatak da oslobodi sliv Zapadne Morave i grad Kraljevo. Uspešno izvršavajući taj zadatak, Čačanski partizanski odred učestvuje u spaljivanju opštinskih arhiva, raspušta staru vlast i bira nove organe narodne vlasti. Pošto je Okružni komitet KPJ za Čačak još u pripremnom periodu skoro u svim selima formirao odbore za pomoć, pri formiranju novih organa narodne vlasti nije bilo teškoća. Odbori za pomoć činili su jezgro narodnooslobodilačkih odbora, a po potrebi proširivani su ostalim građanima. Prvi narodnooslobodilački odbori formirani su početkom oktobra 1941. u selima Atenica, Kulinovici, Trnava i Viljuša. Aktivnost novoizabranih narodnooslobodilačkih odbora bila je usmerena na stvaranje materijalne baze i učvršćenje narodne vlasti. Odbori u Atenici i Kulinovcima organizovali su prikupljanje letine porodica čiji su se sinovi nalazili u jedinicama narodnooslobodilačkih partizanskih odreda. Za prevoz hrane i ostalog materijala ka centru slobodne teritorije vršili su mobilizaciju stočne zaprege.

Takva organizacija narodne vlasti i pomoći bila je na teritoriji čačanskog i trnavskog sreza, dok je na teritoriji takovskog sreza izvršena nabavka materijalnih dobara preko stočnih fondova. Najviše uspeha u organizovanju i prikupljanju materijalnih dobara imali su narodnooslobodilački odbori u selima Svračkovci, Bele-reč i Lunjevici. I oni organizuju prela za pletenje džempera i čarapa za borce partizanskih odreda. Narodnooslobodilački odbor u Gornjem Milanovcu formiran je 29. septembra 1941, kao kolektivno telo, i sve odluke su plod zajedničkog dogovora njegovih članova. Njegov zadatak je bio da se organizuje normalno snabdevanje stanovnika i partizanskih jedinica. Organizovao je narodnu kuhinju za siromašne i izbegle građane, vodio akciju za sakupljanje dobrovoljnih priloga za narodnooslobodilački pokret i raspisao zajam

Narodnog oslobođenja u iznosu od milion dinara. Takve aktivnosti stvarale su materijalnu bazu NOP-u i jačale vezu između građana i vlasti.

Komanda mesta u Gornjem Milanovcu organizovala je gradsku miliciju koja je imala zaštitnu ulogu. Istovremeno, Komanda mesta je regulisala i sprovodila kontrolu doseljavanja stanovnika sa neoslobođenih delova teritorije Gornjeg Milanovca, osposobljavala bolnice za ranjenike i organizovala proizvodnju u mehaničarskoj, obučarskoj, abadžijskoj i krojačkoj radionici, organizovala, održavala i kontrolisala železnički saobraćaj na pruzi Gornji Milanovac—Čačak—Užice do Krive Reke. Savremenici navode da je na prelazima u Svračkovcima, Nevadama i Belereču učestvovalo oko 150 žena na pripremi prediva.

Takav uspeh Komande mesta u Gornjem Milanovcu postignut je dobrom saradnjom vojnopoziadinskih organa i drugih društveno-političkih organizacija. Njihove aktivnosti bile su povezane zajedničkim ciljem — da se na najbolji način iskoriste rezerve za stvaranje materijalne osnove NOP-a.

Od početka ustanka do održavanja savetovanja u Stolicama (26. IX 1941) organizovanje i rad vojnopoziadinskih organa i narodne vlasti na oslobođenim delovima teritorije sprovedeni su na osnovu opštevažećih dokumenata Glavnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju i Glavnog štaba Srbije, a nastale razlike po partijskim okruzima odražavale su specifičnost pojedinih područja na teritoriji zapadne Srbije. U tom periodu su stečena značajna iskustva u organizovanju pozadine na slobodnoj teritoriji, koja će uticati na podelu funkcija između vojnopoziadinskih organa i narodne vlasti. Funkcija političke vlasti i dalje je ostala u nadležnosti društveno-političkih organizacija i narodnooslobodilačkih odbora, a vojnopoziadinski organi se bavili pitanjima mobilizacije, kontrole i zaštite oslobođenih delova teritorije. Narodnooslobodilački partizanski odredi preuzimaju funkciju oružanih snaga narodnooslobodilačkog pokreta i ne bave se pitanjima organizovanja i zaštite pozadine.

Razvoj narodne vlasti i vojnopoziadinskih organa posle savetovanja u Stolicama

Posle održavanja vojno-političkog savetovanja u Stolicama pristupilo se ujedinjavanju stavova u organizovanju narodne vlasti i vojnopoziadinskih organa. Zauzet je stav da se organi vlasti orga-

nizuju na jedinstvenom principu kao narodnooslobodilački odbori, a da se uporedo s njima organizuju vojnopozadinski organi za obezbeđenja pozadine. Izvršena je reorganizacija rukovođenja pa je Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije preimenovan u Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije (NOV i POJ), a za pojedine delove zemlje imenovani su glavni štabovi. U Vrhovnom štabu je izvršena podela poslova pri čemu su, između ostalog, pojedini članovi Vrhovnog štaba zaduženi za poslove pozadinskog uređenja slobodne teritorije. Istovremeno, formiran je Privremeni upravni odsek, koji je kasnije ukinut (16. XII 1942) pošto je oformljen Pozadinski odsek Vrhovnog štaba NOV i POJ. Te mere su bile nužne za realizaciju strategijskog plana o stvaranju slobodnih teritorija na jugoslovenskom prostoru.¹⁶ Pored toga, na vojno-političkom savetovanju u Stolicama izrađen je detaljan plan o stvaranju slobodnih teritorija u Jugoslaviji.

U vezi s tim, javljaju se instruktivni članci u partizanskoj štampi. Najznačajniji među njima su članci Edvarda Kardelja »U partizane« i »Narodnooslobodilački odbori moraju postati istinski privremeni nosioci narodne vlasti«. U prvom autor analizira vojno-političku situaciju u Sloveniji i između ostalog kaže: »Potrebno je organizovati svenarodnu akciju za pomoć partizanima, prikupljanje novca, odeće, prekrivača, vunenog rublja i svih potreba za zimu, platna, sanitetskog materijala, oružja i municije ...« U drugom članku autor ukazuje na neprijatelje NOP-a, navodi ciljeve borbe i ističe potrebu za angažovanjem snaga na frontu i stvaranje uslova za sigurniju pozadinu na oslobođenim teritorijama. Kardelj nastoji da razgraniči nadležnost između narodnooslobodilačkih odbora i vojnopozadinskih organa: »On (narodnooslobodilački odbor, napomena B.R.) obuhvata sve funkcije vlasti na datom području, izuzev one koje su u ratu u kompetenciji vojne uprave.« Dalje, autor ističe »da svim sredstvima (narodnooslobodilački odbori, napomena B.R.) učvršćuju vezu fronta i pozadine, vezu celog naroda sa njegovim borbama, kao osnovnu garantiju pobeđe«.¹⁷ Oba članka su zasnovana na odlukama vojno-političkog savetovanja i pod njihovim uticajem nastaju vojnopozadinski organi na teritoriji Užica i Čačka. Tako dr Dušan Živković navodi da je u oktobru 1941, odmah po oslobođenju Čačka, formirana Komanda mesta i da je ona ostvarila uspešnu saradnju sa narodnooslobodilačkim odborima, naročito sa Od-

¹⁶ Više o tome videti u knjizi Vladimira Dedijera: Josip Broz Tito, *Prilozi za biografiju*, 1953, str. 326.

¹⁷ Edvard Kardelj: *Put nove Jugoslavije 1941—1945*, Kultura, Beograd, str. 236.

sekom za borbu protiv pete kolone. Ta saradnja je ostvarena kroz zajednički rad na organizovanju ishrane i smeštaja stanovništva i vojske, ubiranja poreza, organizovanju trgovine u gradu i određivanju cena artikluma. »Ovo zajedništvo trajalo je mesec dana, a onda dolazi do podele nadležnosti, tj. razgraničavaju se zadaci komande mesta i narodnooslobodilačkog odbora«. ¹⁸

Komanda mesta u Čačku imala je dosta zadataka, koje je uspešno izvršavala, bilo da su se odnosili na snabdevanje partizanskih jedinica ili uspostavljanje reda i zaštite građana. Pored toga, ona je nastojala da sačuva sve vrednosti na svojoj teritoriji pa je, na primer, organizovala zaštitu manastirske imovine u manastirima Ovčarsko-kablarske klisure. ¹⁹

Osim u Čačku, komande mesta postojale su još i u Preljini i Guči. Komanda mesta u Preljini imala je jedinicu milicije od 60 do 80 ljudi, a postojala je i seoska straža čiji je zadatak bio obezbeđivanje fondova narodne pomoći po mesnim narodnooslobodilačkim odborima. U komandi mesta u Guči bila je organizovana jedinica, koju savremenici nazivaju posadna jedinica. Bez obzira na oblike organizovanja naoružanih jedinica u pozadini, sve su one imale zadatke da obezbeđuju i učvršćuju pozadinu radi rasterećenja partizanskih jedinica oko obezbeđenja funkcionisanja narodne vlasti i pozadine.

Najbolje organizovana pozadina i ekonomski sistem u Užičkoj republici bili su na teritoriji užičkog okruga. Prvi narodnooslobodilački odbor na toj teritoriji formiran je 17. avgusta 1941. u selu Radobuđi, posle uspešne akcije koju je izvela Ariljska partizanska četa. Veći broj narodnooslobodilačkih odbora i komandi mesta formiran je posle savetovanja predstavnika Glavnog štaba Srbije, komandira partizanskih jedinica i instruktora Pokrajinskog komiteta KPJ Srbije za okrug užički, koje je održano u Gorobilju 5. ili 6. septembra 1941. Na savetovanju je doneta odluka o organizaciji Užičkog partizanskog odreda, imenovano je rukovodstvo i preneti su mu zadaci u vezi sa stvaranjem slobodne teritorije na tom prostoru.

Posle savetovanja, Užički partizanski odred oslobađa širi prostor na kojem organizuje narodnu vlast. Tako je u Bajinoj Bašti izabran Narodnooslobodilački odbor 14, u Arilju 22, u Čajetini 24. septembra 1941, a najznačajniji uspeh je oslobađanje Užica i izbor Narodnooslobodilačkog odbora 3. oktobra 1941. On će kao Gradski

¹⁸ Dr Dušan Živković: *Postanak i razvoj narodne vlasti 1941—1945*, str. 184.

¹⁹ Četrdeset godina: *Zbornik sećanja*, knj. V, Kultura, 1961, str. 301.

narodnooslobodilački odbor razviti potrebne službe i formirati vojno-pozadinske organe u gradu i, istovremeno, objединiti rad mesnih narodnooslobodilačkih odbora. Mnogi istraživači se slažu da njemu pripada posebno mesto u istoriji stvaranja narodne vlasti. Značaj Narodnooslobodilačkog odbora u Užicu proističe iz aktivnosti koje je obavio u toku svog postojanja. On je uspešno povezivao front i pozadinu i racionalno koristio ljudske i materijalne rezerve za potrebe NOP-a. Poslovi iz njegove nadležnosti podeljeni su na sledeće sekcije: za ishranu, za snabdevanje fronta, za mobilizaciju (vojna), za organizaciju proizvodnje, sekciju narodnooslobodilačkog fonda, sekciju za otkup itd. U saradnji sa Komandom mesta i štabom Užičkog partizanskog odreda organizuje zaštitu slobodne teritorije, sprovodi mobilizaciju i organizuje radionice: obučarsku, kožarsko-ćurčijsku, kolarsku, za popravku rublja, za preradu duvana, za remont vozila; organizuje narodnu kuhinju i rad mlina i pekare, rad fabrike kože, partizanske fabrike oružja i municije, hidrocentrale i štamparije, štampanje »Borbe«, »Vesti«, »Biltena VŠ«, »Omladinske borbe« i drugih izdanja.

Ti zadaci pozadinskog obezbeđenja na teritoriji Užica izvršavani su organizovanjem prikupljanja dobrovoljnih priloga za Narodnooslobodilački fond. Na poziv Narodnooslobodilačkog odbora odazvao se velik broj građana. U toj akciji prednjačili su tekstilni radnici: njih 150 priložilo je jednodnevnu nadnicu za front, a jedan broj tekstilnih radnica radi na proizvodnji čarapa za partizane. Narodnooslobodilački odbor u Užicu upućuje poziv građanima: »Stavimo u pokret sve svoje snage i radionice«. U tom pozivu kritikuje se pasivan stav trgovaca i nameštenika u vezi sa oživljavanjem privredne aktivnosti u gradu i iznose potrebe fronta i mogućnosti kako da se on pomogne: »Svaki građanin, radnik, seljak treba da pomogne front onim čime raspolaže: trgovac, zanatlija u novcu i naturi, radnici i nameštenici radnom snagom.«²⁰

Pored užičkog, na toj teritoriji su postojali i sreski narodnooslobodilački odbori u Arilju, Bajinoj Bašti, Kosjeriću i još 70 mesnih narodnooslobodilačkih odbora koji su nastali u periodu od 10. septembra do kraja oktobra 1941. Svi oni izvršavali su zadatke u vezi s materijalnom pripremom i mobilizacijom stanovništva za potrebe fronta i pozadine. Tako Narodnooslobodilački odbor u Bajinoj Bašti, u saradnji sa Komandom mesta, sprovodi akciju prikupljanja oružja i opreme i organizuje rad radionica. U tim radionicama radilo je oko 200 radnika koji su se odazvali pozivu Narodnooslobodilačkog

²⁰ Istorijski arhiv KPJ, Istorijsko odeljenje CK KPJ, tom I, knj. I, »Borba« 1941. godine, Beograd 1949, str. 31.

odbora i Komande mesta, pa je formirana zanatska četa. Oni pretežno rade na izradi odeće i rublja, pakovanju duvana i papira i u pekarama.

U Arilju je organizovan rad krojačke radionice, čiji je kapacitet bio 20 do 30 pari odela dnevno. Slične radionice postojale su i u Požegi, a najveći broj radnika bile su žene koje su se obučavale u Krojačkoj školi. One su radile i u domaćoj radinosti.

Vojnopozadinski organi postojali su u Bajinoj Bašti, Užicu, Požegi i Čajetini. Nema dovoljno dokumenata o njihovim aktivnostima, izuzev o komandama mesta u Bajinoj Bašti i Užicu, o čemu smo govorili. Međutim, s obzirom na tadašnje prioritete potrebe NOP-a, može se zaključiti da je aktivnost komandi mesta bila usmerena na izvršavanje sledećih zadataka: organizovanje rada radionica i mobilizacija ljudstva za rad u njima, prikupljanje oružja i municije, prikupljanje materijalnih sredstava za život partizanskih jedinica, organizovanje snabdevanja stanovništva na slobodnim teritorijama, uskladištenje i transport hrane i drugih materijalnih sredstava, briga za puteve, prihvatanje, smeštaj i lečenje ranjenika itd. Profesor Jovan Marjanović, i sam učesnik NOP-a od 1941. godine, o radu vojnopozadinskih organa u zapadnoj Srbiji, pored ostalog kaže: »Na oslobođenoj teritoriji zapadne Srbije, bili su organizovani isto tako pozadinske vojne vlasti — komande mesta. U Krupnju, Valjevskoj Kamenici, Mionici, Ljigu, Čačku, Gornjem Milanovcu, Bajinoj Bašti, Užicu, Arilju, Ivanjici, Loznici i dr. i vodili su brigu: o mobilizaciji ljudstva; o snabdevanju odreda; o uskladištenju i transportu oružja, municije i raznih potreba za odrede; o stanju puteva i mostova; o prevoznim sredstvima; o obezbeđenju proizvodnje ratnih potreba u starim ili novoosnovanim radionicama; o prihvatanju, smeštaju i lečenju ranjenika; o obezbeđivanju bolnica i ambulantni potrebnim sredstvima; o kontroli i kretanju na slobodnoj teritoriji i borbi protiv neprijateljskih diverzanata i špijuna...«²¹

Govoreći o organizovanosti i značaju Užičke republike, Josip Broz Tito, između ostalog, ističe: »Narodni odbori počeli su već tada da na sebe preuzimaju obaveze organa vlasti. Oni su se ne samo morali brinuti o snabdijevanju naših partizanskih odreda i narodne armije, nego voditi računa o privredi i drugim problemima. Eto, od samog početka, bila je to revolucionarna klasna borba.«²²

²¹ Dr Jovan Marjanović: *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941. godine*, str. 283.

²² J. B. Tito: *Vojna djela*, knj. V, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1977, str. 15.

U daljem razvoju narodnooslobodilačkog pokreta stečena iskustva u Užičkoj republici o organizovanju narodnooslobodilačkih odbora i vojnopozadinskih organa — komandi mesta doprineće boljem uređenju slobodne teritorije i uticati na donošenje propisa koji će ozakoniti organe nove narodne vlasti. U tom smislu, »Fočanski propisi«, nastali na osnovu dotadašnjih iskustava u organizovanju pozadinskog obezbeđenja, predstavljaju sistematizovanu materiju opštejugoslovenskog karaktera. Oni će doprineti daljem razvoju sistema narodnooslobodilačkih odbora i učvršćenju jedinstvenih shvaćanja u pogledu izbora, organizacije i rada organa narodne vlasti i obezbeđenja pozadine.

Mnoge aktivnosti narodnooslobodilačkih odbora i komandi mesta formiranih na teritoriji Užičke republike dobiće normativno-pravnu potvrdu u Naredbi o izborima narodnooslobodilačkih odbora i Naredbi o obrazovanju pozadinskih vojnih vlasti, koje će predstavljati opštevažeći propis sve do donošenja Ustava FNRJ 31. januara 1946. i Zakona o narodnim odborima od 21. maja 1946. godine.